

waardoor een schijnbaar rustige diffusieperiode in het licht van de scherpe stijging in de jaren 1960 plots hevige bewegingen laat zien (Grafiek 3.2, 'In de belasting vallende auto's en pk's, 1909-1919' vind ik een treffend voorbeeld). Ook de aandacht voor het verschil tussen (grote) stad en platteland leidt tot nieuwe inzichten en toont onder meer aan dat het Nederlandse verhaal afwijkt van het Noord-Amerikaanse en Zweedse, en bijgevolg niet past in de courante theorieën die op beide landen zijn gebaseerd. Een (klein) nadeel van de drietrapsbehandeling (landelijk – ruimtelijk – sociaal) is dat de auteur zich af en toe herhaalt.

Het derde centrale concept draait rond de intermediaire actoren of het middenveld (i.e. het gebied tussen producent en consument), waar kleinhandel, media, consumentenorganisaties *et al.* actief zijn. Staal gebruikt dit concept om de rol van verenigingen en overheid te belichten. Zo heeft hij het onder meer over de weerstand tegen de auto (vooral in de introductieperiode), de wegenbouw of de verkeersonveiligheid. Het is me opgevallen dat het middenveld minder in de schijnwerpers staat dan dit het geval was in oudere publicaties waarvan Staal co-auteur was (vooral in 'De beschaving van het gemonitoriseerde avontuur', *TvSG*, 2002, pp. 323-346). Toegegeven, het verhaal van de autodiffusie werd daar vooral verteld vanuit het oogpunt van de ANWB, wat als vanzelf meer gewicht legt bij het middenveld. Nochtans heette de rol van de intermediaire actoren centraal te staan (*TvSG*, p. 324). Dat lijkt me minder het geval in Peter Staals boek. Hij heeft bijvoorbeeld geen oog voor reclame, marketingstrategieën, verkooptechnieken of automobielrecensies. Ik meen van die geringere aandacht ook sporen te zien wanneer hij verklaringen zoekt voor de diffusie van de auto, en zich beperkt tot macro-economische factoren, waaronder vooral het BNP (pp. 40-43). De intermediaire invloed wordt daar niet genoemd. De bijzonder hoge correlatiecoëfficiënt tussen het BNP en het aantal auto's in Nederland tussen 1902 en 1998 (0.952) houdt hem sterk bezig. De auteur vindt die niet 'suspect', wat gestaafd wordt door een verwarrende noot (n. 167, p. 170). Bij mij roept zulke hoge correlatie evenwel de vraag op naar de complexe relatie tussen economische groei en consumptie en, vooral, naar het causale verband tussen beide.

Concluderend wil ik graag benadrukken dat Peter Staal een zeer goed boek heeft geschreven, waar de kwantitatieve interesse mooi wordt gecombineerd met de kwalitatieve, de taal vlot is, nieuwe en onverwachte thema's worden aangesneden, en een nieuwe benadering op de sociale en techniekgeschiedenis wordt ontwikkeld.

Peter Scholliers,
Vrije Universiteit Brussel

Dieter Nelles, *Widerstand und internationale Solidarität. Die Internationale Transportarbeiter-Föderation (ITF) im Widerstand gegen den Nationalsozialismus* (Essen, 2001) 457 pp. ISBN 3-88474-956-0

Het linkse Duitse verzet tegen het nazisme is zoals bekend niet al te krachtig geweest. Verschillende oorzaken zijn daarvoor aan te voeren. Ten eerste was het socialistische kamp voor de machtsovername door Hitler te verdeeld en werd het verzwakt door de economische crisis. Ten tweede ging een demoraliserende werking uit van de passieve houding van Westerse landen en zusterorganisaties. Ten derde had de Gestapo al snel veel macht, pakte veel activisten op of dreef ze het land uit. Ten vierde bleek de dolkstootlegende springlevend, zodat zeer veel Duitsers (ook in linkse kring) verzet al snel

beschouwden als landverraad. Het zal duidelijk zijn dat Duitse arbeiders die zich verzetten tegen het nieuwe regime niet alleen veel gevaar liepen, maar dat hun strijd soms leek op vechten tegen de bierkaai.

Dieter Nelles heeft zich in zijn proefschrift gericht op het verzet van transportarbeiders (zeelui, binnenvaartschippers, spoorwegarbeiders) en daarbij vooral aandacht besteed aan de verzetsactiviteiten van de Internationale Transportarbeiders Federatie (ITF). Dit internationaal beroepssecretariaat was met zijn steun aan het Duitse verzet een uitzondering onder de beroepssecretariaten. Dit had verschillende oorzaken. De zeelieden, zo laat Nelles zien, hadden een sterker hang naar radicaal activisme en directe actie dan andere beroepsgroepen. Nelles verklaart die hang met behulp van de klassieke theorie van de Amerikaanse sociologen Kerr en Siegel, die betoogd hebben dat arbeidersgroepen radicaler zullen worden naarmate ze meer geïsoleerd zijn van de rest van de samenleving. Een analyse van het zeeliedenbestaan en van de sociale samenstelling van de beroepsgroep bevestigt dit. De zeelieden waren trouwens relatief jong en kwamen opvallend vaak uit gebroken gezinnen. Hun werkomstandigheden gaven hen een korte-termijnblik, die radicaliteit kan versterken. Zeelieden konden immers altijd op een ander schip aanmonsteren als ze het met de omstandigheden op hun boot niet eens waren. Dat hinderde echter tegelijkertijd hun bereidheid lid te worden van een vakbond en als ze dan lid werden was het steevast van een radicale bond: syndicalisten of in de jaren twintig communisten.

De ITF organiseerde de meer syndicalistische zeelieden. De aangesloten binnenschippers en spoorwegarbeiders waren echter minder radicaal. Algemeen-secretaris Edo Fimmen (1881-1942) overheerste de organisatie. Deze radicale en autocratische socialist benutte zijn nieuw geschapen functie tot het uiterste om fascisme en nazisme te bestrijden. Nog in 1932 deed hij een serieuze poging om de Duitse socialistische vakbeweging (de ADGB) tot groter weerstand op te wekken, maar dat was tevergeefs. De ADGB volhardde in wat Dieter Groh ooit *Attentismus* genoemd heeft en was na de machtsovername van Hitler zelfs bereid om compromissen te sluiten, opdat de organisatie in stand bleef. Vanaf dat moment hadden de gematigde Duitse socialisten voor Fimmen en de zijnen afgedaan.

Wie waren die 'zijnen'? Vanaf 1933 kwamen in het *Exil* allerlei verzetsgroepen op. Transportarbeiders hadden een bijzonder belang omdat zij niet alleen het transport in nazi-Duitsland konden hinderen, maar ook omdat zij illegale literatuur naar Duitsland konden brengen en inlichtingen over de toestand geven. De auteur richt zich aanvankelijk vooral op de zeelieden. In een aantal Europese havensteden wist de ITF groepen op te zetten die de organisatie onder de zeelieden in stand moesten houden en de band met verzetsgroepen in Duitsland versterken. Vooral in Antwerpen kon de ITF-groep een flinke activiteit ontwikkelen. De leidende figuur daar, Hermann Knüfken (1893-1976), hield samen met wat medestrijders contact met zeelieden die Antwerpen aandeden. De groep kon veel activiteit ontwikkelen, doordat burgemeester Kamiel Huysmans en politie-inspecteur Frans-Ignace de Smedt de Gestapo tegenwerkten. Ook de Belgische Transportarbeidersbond verleende de Duitse groep veel steun. Hoe anders waren de verhoudingen in Rotterdam, waar de plaatselijke politie maar al te graag met de Gestapo meewerkte en iedere politiek actieve Duitser over de grens zette. Knüfken zelf had dat lot bijvoorbeeld ondergaan. De verzetsactiviteiten van zeelieden en binnenschippers bleven echter beperkt tot het vervoeren van illegale literatuur en het inwinnen van inlichtingen. Zelfs Duitse schepen die wapens vervoerden naar de Spaanse opstandelingen, zijn niet tegengehouden.

Dan had het werk onder de spoorwegaarbeiders meer succes, wanneer we althans organisator Hans Jahn geloven mogen, die vanuit Luxemburg voor de ITF het verzet op het spoor coördineerde. Heel wat sabotages in het Westen van Duitsland lijken op zijn organisatie terug te voeren, doch zoals Nelles terecht opmerkt: het vervoer, in het bijzonder dat naar de concentratiekampen, schijnt er niet onder geleden te hebben. België en Luxemburg waren niet de enige landen waar de ITF actief was. De Federatie had ook groepen in Marseille, Kopenhagen en Stockholm, terwijl in de Verenigde Staten Erich Krewet erin slaagde een goodwill-offensief van de nazi's in de wielen te rijden. ITF-activisten mengden zich voorts aan de kant van de Republiek in de Spaanse Burgeroorlog. Al deze activiteiten worden met veel gevoel voor detail behandeld en op de achtergrond staat steeds de dominerende figuur van Fimmen, die naar vermogen al deze activiteiten ondersteunde. Toch komt zijn persoon niet geheel uit de verf. Om bepaalde harde gegevens kon ook hij niet heen. Zo liep de kracht van de ITF terug, doordat een voor een belangrijke bonden wegvielen: de Duitse en vervolgens de Oostenrijkse en Tsjechoslowaakse. Bij gebrek aan geld en een toenemend overwerkte en verzwakte Fimmen kon de ITF steeds minder doen.

Toch zou de federatie haar waarde bewijzen, toen ze in de oorlog ging samenwerken met de Engelse en Amerikaanse inlichtingendiensten. Zeelieden wisten soms nauwkeurige mededelingen te doen over de Duitse oorlogsinspanning, maar van daadwerkelijk arbeidersverzet was in Duitsland geen sprake. Tot teleurstelling van Knüfken en Jahn ook niet, toen het land murw geslagen zich in 1945 overgaf. In een slotbeschouwing laat Nelles zien hoe de oude bonden gewoon weer terugkwamen en hoe een aantal van de helden uit zijn boek nog een behoorlijke carrière wist te maken in de nieuwe Bondsrepubliek. Knüfken en zijn syndicalistische mannen vielen daar niet onder, Knüfken zou zelfs weer teruggaan naar Engeland.

Het boek van Dieter Nelles vormt een mooie aanvulling op de bestaande literatuur over de ITF. Het is gebaseerd op uitvoerig archiefonderzoek. De detaillering schaadt soms grote lijnen en structuren. Daarvoor krijgen we echter terug, dat ons nog eens duidelijk gemaakt wordt hoe belangrijk de erfenis van de Eerste Wereldoorlog tot 1945 was. Veel van de genoemde activisten werden actief tijdens de Duitse revolutie, de revolutie die voor veel andere Duitsers nu precies de dolkstoot was waarmee socialisten het vaderland in de rug troffen. De angst *vaterlandslose Geselle* te zijn, remde het socialistische Duitse verzet, de afkeer van die *Gesellen* voedde conformering aan het Derde Rijk. De verschillende houding van de autoriteiten in België (althans Antwerpen) en in Nederland, is ook op de Eerste Wereldoorlog terug te voeren. Aan Nederland was die oorlog grotendeels voorbijgegaan, maar België was bezet geweest. Huysmans had in die jaren geprobeerd de Tweede Internationale zoveel mogelijk intact te houden. Toen de Nederlandse autoriteiten het Duitse verzet nog konden steunen, wilden ze dat niet.

Bert Altena,
Erasmus Universiteit Rotterdam

M. Carlier, *Kinderen van de minne? Bastaarden in het 15e-eeuwse Vlaanderen* (Brussel, 2001) 328 pp. ISBN 90-6569-903-1

Kinderen van de minne? is een van de resultaten van het Vlaamse interuniversitaire samenwerkingsproject 'Stedelijke samenleving in de late Middeleeuwen', opgestart in